

XX ƏSRİN 40-50-Cİ İLLƏRİNDƏ SSRİ-NİN TÜRKİYƏ SİYASƏTİ

Leyla Nəbiyeva

*BDU-nun "Asiya və Afrika ölkələri
tarixi" kafedrasının dissertantı*

Açar sözlər: *Türkiyə, SSRİ, ABŞ, İkinci Dünya müharibəsi, Üçlər ittifaqı, Missorini, Soyuq müharibə, Molotov, Yalta konfransı.*

Key Words: *Turkey, USSR, USA, The second world war, Triple alliance, Missorini, cold war, Molotov, Yalta conference.*

Ключевые слова: *Турция, СССР, США, Вторая мировая война, Тройственный союз, Миссорини, Холодная война, Молотов.*

II Dünya müharibəsindən sonra yürütdüyü tərəfsizlik siyasəti türkiyəni müharibədən sonrakı dünyada yalnız qoydu. Türkiyə bu ərəfədə SSRİ-nin şərqİ Anadolu da torpaq və Boğazlarda keçid istəyi ilə qarşı-qarşıya qalmışdı. Özünü Sovet təhdidləri ilə yalnız olduğunu bilən Türkiyə qərb yardımına üz tutdu. Türkiyə əvvəlcə İngilis yardımına üz tutdu ancaq müharibədən yıxılmış halda çıxan İngiltərədən heç bir yardım ala bilmədi. Buna görə də Türkiyə Sovet təhlükəsinə qarşı tək yarım edə biləcək qüvvənin Amerika olduğunu bilib Amerika yardımlarını əldə edə bilmək üçün siyasət yürütməyə başladı.

Müharibədən sonrakı ilk illərdə Amerika idarəçiləri SSRİ ilə əməkdaşlıq etmənin mümkünlüyünü düşünürdülər. Bunun üçün də ABŞ Türkiyənin yardım tələblərinə dərhal cavab vermirdi. Ancaq SSRİ-nin Yalta Konfransında alınan qərarlara əməl etməməsi, Orta Şərqdə üstünlük əldə etmək istəyi, Qərbi Avropada kommunist təhlükəsi və qərb ölkələri ilə əməkdaşlıq etməməsi Amerika hökumətini narahat etməyə başladı. Amerikalı mütəxəssislər SSRİ-nin əsl məqsədinin İrani idarəsi altına almaq sonra isə Yunanıstan və Türkiyənin də idarəsini ələ keçirərək Orta Şərqdə üstünlük qazanmaq olduğunu düşünürdülər.

İkinci Dünya müharibəsində İngiltərə, ABŞ və Sovet İttifaqı Türkiyəni müharibəyə daxil etmək üçün bir çox yollara əl atırdılar. Lakin Türkiyə özünü onların bu çirkin əməllərindən uzaq tutmağı və müharibədən kənar qalmağı bacarmışdır. Türkiyənin yeritdiyi tərəfsizlik siyasəti ölkəni müharibənin vurduğu ziyandan qorumaqla bərabər, həm də onu ölkə olaraq tək qalmasına səbəb olmuşdu. Müharibədən dərhal sonra Türkiyə ilə SSRİ arasında ziddiyyətli dönəmlər yaşanmışdır.

Müharibədən sonra SSRİ -nin yürütdüyü genişləndirmə siyasəti Türkiyə üçün təhdidə çevrilmişdir və 1945-ci ildə SSRİ Türkiyədən rəsmi ultimatum ilə Boğazlarda donanma və şərqdə torpaq tələb etmişdir. Suverenlik hüququnu itirən və qəbul

edilməsi mümkün olmayan bu şərtlər qarşısında Türkiyə tək mübarizə apara bilmədiyini üçün Qərb ölkələrindən dəstək istəyir. SSRİ -nin genişlənmə siyasətindən narahat olan və müharibədən güclü dövlət kimi ayrılan ABŞ Türkiyəyə lazım olan dəstəyi vermək qərarına gəlir.

SSRİ -nin Türkiyədən tələbləri

“Üçlər ittifaqı” kimi adlandırılan İngiltərə, ABŞ və Sovet İttifaqı 1945-ci il fevral ayında Yalta konfransında bir araya gəldilər. Konfransdan sonra SSRİ 1945-ci il mart ayının 19-da Türkiyəyə nota göndərərək 1925-ci ildə imzaladıqları “Dostluq andı”nın müharibədən sonrakı vəziyyətə uyğun olmadığını və “əsaslı dəyişikliklər” tələb etdiyini üçün ləğv etdiyini bildirdi. Bu dəyişiklikdən sonra Türkiyə müharibə zamanında müttəfiqi olan İngiltərənin dəstəyini qazanmaq üçün fəaliyyətə başlasa da, müharibədən zəifləmiş vəziyyətdə çıxan İngiltərə ona lazım olan dəstəyi vermədi. İngiltərədən lazımı dəstəyi ala bilməyən Türkiyə SSRİ ilə yeni anlaşma yolları axtarmağa başladı. SSRİ ilə razılaşma yolu axtaran türk səlahiyyətliləri onlara 1945 19 mart notasına cavab olaraq 4 aprel 1945-ci ildə yeni bir nota göndərdilər. Bu notada türk idarəçiləri iki ölkə arasındakı dostluq münasibətlərinin davam etməsini istədiklərini, ləğv edilmiş dostluq andının yerinə günün şərtlərinə uyğun yeni anlaşma təklifini və bu təklifdə sovetlərin maraqlarını qəbul edəcəklərini bəyan etdilər. Sovetlərin Türkiyə notasına cavabı 1945 7 iyun tarixində gəldi. İyunun 7-də sovet xarici işləri naziri Vyacheslav Mixayloviç Molotov Türkiyə və SSRİ arasında razılığa gəlməsi üçün Türkiyənin Moxsvadakı səfiri Selim Sarperə təkliflərini irəli sürdülər. Onların irəli sürdükləri təkliflər açıqca Türkiyənin müstəqilliyi və suverenliyini pozan qəbul edilməz xüsusiyyətlər daşıyırdı. Həmin şərtlər bunlar idi:

1. 16 mart 1921-ci il Böyük Moskva anlaşmasına əsasən qurulan türk-sovet sərhədinin SSRİ -nin xeyrinə dəyişməsi, Qars və Ərdahan sovetlərə verilməsi;
2. Boğazlar müdafiəsində SSRİ ilə ortaq olmaq, buna görə də boğazlarda sovetlərə quru və dəniz donanmasının verilməsi;
3. Montre sözləşməsinin təyin etmiş olduğu Boğazlar rejiminin dəyişdirilməsi. Türkiyə və SSRİ arasında yeni ikili razılaşmanın imzalanmasından ibarət idi. (Oran, 2002; 502)

Selim Sarper (Türkiyənin moskvadakı səfiri) Sovetin şərtlərini Ankaradan soruşmadan rədd etdi, 18 iyunda Molotov(SSRİ xarici işlər naziri) ilə yenidən görüşün baş tutmasına baxmayaraq sovetlər şərtləri dəyişdirmədilər. Beləliklə, Türkiyə Sovetin torpaq tələblərindən əl çəkməyəcəklərini və bunun da Türkiyə üçün açıq-aşkar təhlükəyə çevrildiyini bildirdi.

Postdam Konfransında SSRİ-nin tələbləri: 17 iyul - 2 avqust 1945-cı il tarixində İngiltərə, SSRİ və ABŞ arasında təşkil olunan Postdam konfransında qeyd olunan önəmli məsələlərdən biri də Türkiyəyə aid olan boğazlar problemi idi. Aparılan müzakirələrə baxmayaraq, ölkələr Postdam konfransında qəti bir qərara gəlinmədi. ABŞ prezidenti Truman, Sovetlərdən fərqli bir məqsədlə də olsa, boğazlara beynəlxalq su yolu statusunun verilməsi kimi Moskva ilə Montre dəyişdirmə

mövzusunda razılaşmış, həmçinin, Sovetlər birliyinin Türkiyədən torpaq tələb etməsi mövzusunun iki ölkəni maraqlandıran bir mövzu olduğunu ifadə etmişdir. (Sönmezoğlu, 2006; 34)

Bu hadisələr gedişində ABŞ-ın siyasət dəyişdirməsi və Türkiyəni dəstəkləmə qərarı alması Türkiyə üçün sevindirici bir hal oldu. Postdam Konfransından qısa müddət sonra ABŞ-ın boğazlarla bağlı siyasəti dəyişməyə başladı. Bu dəyişimə bir neçə səbəb göstərmək olar. 1. Sovetlərin Balkanlar üzərindəki əməllərini hələ II Dünya müharibəsi içində anlamağa başlayan İngiltərənin və Amerika hərbi mütəxəssislərinin israrı üzərinə Trumanın siyasətini dəyişdirməyə başlaması. Buna görə, ABŞ-ı hərbi mütəxəssislər, SSRİ-nin istədiyi kimi Boğazlar rejimi dəyişdirilsə və boğazlara millətlərarası bir su yolu statusu verilsə bu yolun hər iki tərəfində geniş bir sahənin silahsızlaşdırılmasının lazım olacağını və bununla Türkiyənin müdafiəsini çox zəiflədəcəyini bildirdilər və Truman bununla bağlı olaraq Boğazlar mövzusunda yeni bir qərar qəbul etdi. 2. İran II Dünya müharibəsi ərəfində İngiltərə və SSRİ-nin işğal zonasında idi. 1942-ci il Yanvarda İran, İngiltərə və SSRİ arasında razılaşma imzalanmış və hər 2 dövlət müharibədən 6 ay ərzində hərbi sursatlarını İrandan geri çəkməyi qəbul etmişdilər. 1945-ci il Sentyabrda SSRİ və İngiltərə Londonda keçirilən xarici işlər nazirlərinin konfransında İrandakı SSRİ və ingilis əsgərlərinin 1946-cı il 2 martda geri çəkilməsi qərarını qəbul etmişdilər. Ancaq geri çəkilmə zamanı gəldikdə SSRİ nəinki İrandakı əsgərlərini geri çəkmədi, hətta əsgər sayını artırmağa başladı. 1945-ci il noyabrda ABŞ SSRİ-dən 1946-cı il yanvardan etibarən qoşunlarını geri çəkməsini istəmişdir. Lakin Moskva buna yaxın durmadı. Bunu görən ABŞ idarəçiləri müharibədən sonra meydana çıxan SSRİ siyasətindən narahat olmağa başladı. Trumana görə zəif bir dövlətin haqlarına hörmət etməyən SSRİ ilə əməkdaşlıq imkansız olacaq. Ayrıca, İran nefti SSRİ-nin nəzarəti altına girərsə, dünyada xammal tarazlığını dəyişdirəcək və Qərbi özü üçün lazım olan neftdən məhrum olacaq. Həmçinin, Trumana görə İran SSRİ-nin nəzarətinə keçsə, SSRİ-nin Türkiyəyə təzyiqi artacaq və Türkiyənin dayanma gücü azalacaq. Truman, bu vəziyyətin SSRİ-nin genişlənməsinin sürətləndirməsindən narahat idi. (Ülman, 1961: 69-72) 3. SSRİ, Yalta konfransından sonra razılaşmaya uyğun hərəkət etməyib, Polşa və SSRİ-nin işğalında olan digər ölkələrdən geri çəkilməmiş, hətta həmin ərazilərdə Kommunist ittifaqı yaratmağa səy göstərmişdir. SSRİ-nin siyasətindən ABŞ narahat olurdu

Bütün bunlardan sonra, SSRİ siyasətindən narahatlıq keçirən ABŞ boğazlar məsələsində fikrini dəyişirdi və Türkiyəyə dəstək olmağa başladı. Bunun da əsas göstəricisi ABŞ-ın Türkiyəyə boğazlarla bağlı təqdim etdiyi 1945-ci il 2 noyabr notasıdır.

ABŞ-ın Ankaradakı səfiri Edvin C. Vilson tərəfindən Türkiyə xarici işlər naziri Hasan Sakaya verilən bu notada ABŞ-ın Montre sülh müqaviləsinin yeni şərtlərə uyğun dəyişdirilməsi üçün toplanan millətlərarası konfransda iştirak etməkdən məmnunluq hissi keçirəcəyi qeyd olunurdu. Sülh müqavilədə bəzi dəyişikliklərin olması istənməkdə idi. Bu dəyişikliklər bunlar idi:

Forrestal, 1945-ci ilin sonlarında Aralıq dənizinə əhəmiyyətli bir dəniz qüvvəsi göndərilməsini təklif etmişdi. Missorinin Ertegünün cənazəsini aparmaq məqsədiylə Aralıq dənizinə göndərilməsi, əslində ABŞ-ın SSRİ-yə qarşı rəftarının pisləşdiyinə bir işarə idi. Missorinin gəlişi Türkiyə xalqının və idarəçilərin üzərində təsirini başa düşmək üçün o günlərdə qəzetlərdə yazılanları oxumaq kifayət idi. Məsələn, Missorinin Türkiyəyə gələcəyinin elan olunduğu 6 Mart 1946 tarixindən iki gün sonra yəni, martın8-də “Cumhuriyet” qəzeti, bütün diplomatların cənazələrinin öz ölkələrinə kreyserlə göndərildiyini bildirmiş,Ertegünün cənazəsinin gətirilməsi üçün isə ABŞ donanmasının ən böyük və məşhur gəmilərindən birini seçməsi ABŞ-ın Türkiyəyə qarşı “dostluq əsəri” göstərmək istədiyini yazmışdır. (Ülman, 1961: 73-74)

Türk qəzetləri ilk gündən etibarən Missorinin Türkiyəyə göndərilməsinin ABŞ-ın SSRİ-yə qarşı bir hücum olduğunu işarə edirdilər. “Son Posta” qəzeti 9 mart buraxılışında Amerikanın Aralıq dənizində də böyük bir dəniz gücü olduğunu göstərmək məqsədində olduğunu və bunu bütün dünyaya isbat etmək istədiyini yazmışdı. Ertegün'ün cənazəsi, 23 Mart 1946 günü rəsmi mərasimlə Vaşinqtondan keçirildikdən sonra Nyu-Yorka gətirildi. Cənazə eyni gün Missoriniyə yerləşdirildi və Missorini mərasimlə Amerikadan yola salındı. Missorinin qarşılınması üçün Türkiyədə böyük hazırlıqlar başladı, poçt pulları çıxarıldı, küçələr təmizləndi, prospektlərə bayraqlar asıldı, hətta xüsusi "Missouri siqaretlər" belə istehsal olundu. Türk mətbuatına görə Amerika artıq dost idi. Dünyanın ən güclü milləti olan Amerika, bu gücünü yalnız insanlıq və mədəniyyətşərtlərinə görə yaxşı niyyətlə istifadə etməkdə idi.ABŞ-ın Missorini gəmisini “Son posta” qəzetinin “Xoş gəldin Missori” başlıqlı xəbərində yazdığı kimi 5 aprel 1946-cı ildə saat 8-də İstanbula çatdı. Gəlişi ilə ABŞ prezidenti Trumanın Türkiyə prezidenti İsmet İnönüdən və Türk xalqından möhkəm dostluq gözlədiyi” mesajını gətirən Missouri ziyarətiylə Türkiyə-ABŞ münasibətlərində nəzərə çarpan bir iz buraxdı.

ABŞ-Türkiyə əlaqələrinin yön dəyişdirməyə başladığını göstərən bir başqa yenilik də, ABŞ prezidenti Trumanın Missorinin İstanbula çatdığı günü Çikaqoda etdiyi "Ordu çıxışı" oldu. Truman, bu çıxışında Amerikanın xarici siyasətinin yeni istiqamətini vurğulayır və qüvvətli bir dövlət olmanın Amerikanın məsuliyyətlərini artırdığını, bu məsuliyyətlərdən yayınmanın millətlərarası güvənə böyük bir xəyanət olacağını söylədi. Ancaq, Trumanın çıxışında Türkiyədə ən çox diqqət çəkən Orta Şərqi vəziyyəti ilə əlaqədar olan qismi idi. ABŞ, Boğazlarla yanaşı Türkiyə torpaqlarının bütünlüyünü də müdafiə etməyə başladı.

Missorinin gəlişi ilə yanaşı, Türkiyə ABŞ münasibətlərinin inkişafını təmin edən əsas səbəblərdən biri də 1946-cı il 7 mayda qəbul edilmiş razılaşmaya əsasən ABŞ-ın II Dünya müharibəsi ərəfəsində Türkiyənin “Borc vermə və icarə aktı” vasitəsilə aldığı borcları silməsi oldu. Beləcə ABŞ, eynilə Avropadakı bənzər müttəfiqləri ilə razılaşmalaya gəldiyi kimi, müharibə sonrasında iqtisadi böhrandan keçməkdə olan Türkiyənin çiyinlərindən də ağır bir yük qaldırmış oldu.

1. Cüneyt Akalın, Soğuk savaşı ABD və Türkiyə, olaylar belgeleri (1945-1952) İstanbul: Kaynak yayınları, 2003

2. Melih Aktaş. 150-1960 Demokrat parti dönemi türk-Sovyet ilişkilerinde Amerikan faktörü.
3. Fahir Armaoğlu. Belgelerle türk-Amerikan ilişkileri. Ankara 1991
4. Авслюğlu Doğan. Ortadoğudaki harp. Ankara 1957
5. Поцхверия Б.М. Политика Турции в арабских странах // Международные отношения на Ближнем и Среднем Востоке после второй мировой войны (40–50-е годы). – М., 1974.
6. Tamkoç, Metin. The Warrior Diplomats. Guardians of the National Security and Modernization of Turkey. – Lake City, 1976.
7. Oran, B. (Ed.), (2002). Türkdışpolitikası: 1919-1980. (6.Basım). İstanbul: İletişim
8. Sönmezoğlu, F. (2006). II. Dünya Savaşı'ndan günümüze Türk dış politikası. İstanbul: DerYayınları.
9. Ülman, H. (1991). Türk-Amerikanmünasebetleri. Ankara: SevinçMatbaası.
10. <https://kaynaklarlatarih.blogspot.com/2015/12/sarper-molotov-gorusmesi.html> (baxılma tarixi 20.02.2017)

XÜLASƏ

Müharibədən sonra Sovet İttifaqı Türkiyənin genişlənmə siyasətinə təhlükə yaratmağa başladı. 1945-ci ildə Sovet İttifaqı Türkiyədən boğazlarda donanma saxlamaq hüququ və Türkiyənin şərqində torpaq tələbləri etməyə başladı. Türkiyə suverenlik hüququnu itirmişdi. Buna görə də, qəbul ediləbilməz şərtlər qarşısında tək mübarizə apara bilmirdi. Yardım üçün Türkiyə qərb ölkələrinə üz tutmağı qərara aldı. Bu məqalədə ABŞ-ın SSRİ-nin siyasətindən narahat olub necə Türkiyəyə yardım etmək qərarına gəldiyini araşdırılıb.

RESUME

After the war, the Soviet Union had become a threat to Turkey's policy of expansion. In 1945, the Soviet Union demanded the fleet on the Straits and the land on the east from Turkey. Turkey had lost the right of sovereignty that is why could not compete alone in the face of conditions that can not be accepted. Simultaneously Turkey wanted support from Western countries. In this research we tried to find out how USA was anxious from the SSR policy and decided to help Turkey.

РЕЗЮМЕ

После войны Советский Союз начал угрожать политике расширения Турции. В 1945 году Советский Союз предоставил Турции право держать флот в проливах и требовать земли на востоке Турции. Турция потеряла свой суверенитет. Поэтому он не мог бороться в одиночку при неприемлемых обстоятельствах. Для помощи Турция решила отправиться в западные страны. В этой статье рассматривается, как Соединенные Штаты были обеспокоены политикой СССР и как он решил помочь Турции.